

«Ք. Ա. VII դ. ճգնաժամ»-ը ե՛վ
ՄԱՐԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ*

ԵՐՎԱՆԻ ԳՐԵԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ մարական տերություն, Իրանական բարձրավանդակ, Ասորեստան, Ուրարտու, Հնամիջավայր, կլիմայական փոփոխություններ, ճգնաժամ, էթնիկական տեղաշարժեր, ապաքնակեցում:

Նախաբան

Անտիկ շրջանի պատմագիրները Մարաստանը համարում էին ընդարձակ սահմաններով մի թագավորություն, որի արքաներն իշխում էին Հալիս գետից արևելք ընկած «ողջ Ասիա»-յին¹: Մարաստանի ծնունդը նրանք կապում էին Դեյոկեսի անվան հետ և ներկայացնում Ք. ա. VII–VI դդ. իշխած մար արքաների մի ամբողջ ցանկ: Նրանցից Փրատրտեսը՝ Դեյոկեսի որդին, անգամ հավակնում էր ասորեստանյան տարածքներին, իսկ Կյուաքսարեսը՝ Փրատրտեսի որդին, վճռական դեր խաղաց Ասորեստանի կործանման գործում²: Պատմագիրների հաղորդած այս ու այլ տեղեկությունները, ընդունվելով աներկբա, դրվեցին պատմագրություն հիմքում, և ծնվեց աշխարհակալ մարական տերությունը³:

Մինչդեռ այժմ ակնհայտ հակասություններ են առկա անտիկ պատմագրության տվյալների և սեպագիր ու հնագիտական աղբյուրների միջև, իսկ խնդրի շուրջ քննարկումները շարունակվում են արդեն մի քանի տասնամյակ⁴: Հոգվածում փորձ է արվում Առաջավոր Ասիայի հնամի-

* Ներկայացվել է 13. I. 2021 թ., գրախոսվել է 27. I. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 07. IV. 2021 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտությունների կոմիտեի տրամադրած Ֆինանսական աջակցությամբ 20ITSH-005 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Հեռոգոսոս. Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. բնագր. և ծանոթ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 56–57 (Գիրք I, 130):

² Նույն տեղում, էջ 45–47 (Գիրք I, 102–103, 106):

³ Տե՛ս, օրինակ, И. М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.–Л., 1956; I. M. Diakonoff. Media. – The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, edited by I. Gershevitch. Cambridge, 1985, pp. 36–148; И. Н. Медведская. Древний Иран накануне империй (IX–VI вв. до н. э.). История Мидийского царства. СПб., 2010. Մարաստանի պատմության համար ամփոփ տե՛ս նաև Ե. Հ. Գրեկյան. Հին Իրան. Մարաստան. – Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I. Հին շրջան, գլխավոր խմբագիր՝ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան, պատասխանատու խմբագիր՝ Ա. Վ. Քոսյան, Երևան, 2013, էջ 261–282:

⁴ Մարաստանի պատմության խնդրահարույց հարցերի քննարկումների համար տե՛ս և հմտ., մասնավորապես, H. Sancisi-Weerdenburg. Was there ever a Median Empire?. – Achaemenid History III: Method and Theory

Նավայրը համադրել գրավոր և հնագիտական աղբյուրներով ուրվագծվող միջավայրի հետ մեկ անգամ ևս քննարկելով մարական տերության գոյության հարցը Ք. ա. VII–VI դդ.:

«Ք. ա. VII դ. ճգնաժամ»-ը. աղբյուրագիտական վկայություններ
Թեև նորաստեղծության արձանների արձանագրություններն առանձնապես չեն խոսում տնտեսական խնդիրներից, սակայն, պահպանված տվյալները, այնուամենայնիվ, վկայում են Ասորեստանում ի հայտ եկած դժվարությունների մասին: Մասնավորապես, արդեն Ք. ա. VII դ. սկզբներից ասորեստանյան աղբյուրներում հաճախակի է դառնում ջրի խնդրի արձարծումը: Այդ առումով առանձնանում են ասորեստանյան արքա Սինասերիբի (Ք. ա. 705–681 թթ.) թողած արձանագրությունները, որոնք արքայի իրականացրած հսկայածավալ հիդրոչինարարական աշխատանքները բացատրում են բնակչության ունեցած ջրի խիստ կարիքով: Դա տարօրի-

(Proceedings of the London 1985 Achaemenid History Workshop), edited by A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg. Leiden, 1988, pp. 197–212; Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), editor-in-chief F. M. Fales. Padova, 2003; C. Tuplin. Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?. – “Ancient West & East” (Leiden – Boston), 2004, vol. 3/2, pp. 223–251; B. Genito. The Archaeology of the Median Period: An Outline and a Research Perspective. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2005, vol. 40, pp. 315–340; S. R a z m j o u. In Search of the Lost Median Art. – *նույն տեղում*, էջ 271–314; J. Curtis. Iron Age Iran and the Transition to the Achaemenid Period. – Birth of the Persian Empire, vol. I, edited by V. S. Curtis and S. Stewart. London, 2005, pp. 118–123; M. Waters. Media and Its Discontents. – “Journal of the American Oriental Society” (Boston), 2005, vol. 125, pp. 517–533; *նույն ի* Notes on the Medes and Their “Empire” from Her 25.25 to Hdt 1.134. – A Common Cultural Heritage. Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler, edited by G. Frame, E. Leichty, K. Sonik, J. H. Tigay, S. Tinney. Maryland, 2011, pp. 243–253; R. Rollinger. Das medische Königtum und die medische Suprematie im sechsten Jahrhundert v. Chr. – Concepts of Kingship in Antiquity. Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop, held in Padova, November 28th – December 1st, 2007 (History of Ancient Near East, Monographs – XI), edited by G. B. Lanfranchi, R. Rollinger. Padova, 2010, pp. 63–85; *նույն ի* The Medes of the 7th and 6th c. BCE: A Short-Term Empire or Rather a Short-Term Confederacy?. – Short-Term Empires in World History, edited by R. Rollinger, J. Degen, M. Gehler. Wiesbaden, 2020, pp. 189–213; D. Stronach. The Territorial Limits of Ancient Media: an Architectural Perspective. – Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (Alter Orient und Altes Testament, Bd. 397), edited by H. Baker, K. Kaniuth and A. Otto. Münster, 2012, pp. 667–684; W. Ball. The End of Nūshījān. – *նույն տեղում*, էջ 11–23, K. R a d n e r. Assyria and the Medes. – The Oxford Handbook of Ancient Iran, edited by D. T. Potts. Oxford, 2013, pp. 453–454.

⁵ *Տե՛ս*, *օրինակ*, A. K. Grayson, J. Novotny. The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC). Part 2 (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2). Winona Lake, 2014, p. 313 (no. 233, 5b–7).

նակ է թվում, եթե հաշվի առնենք, որ ասորեստանյան միջնաշխարհն ընկած է բնական տեղումների այնպիսի նշագծում (տարեկան մոտ 400 մմ), որը թույլ է տալիս զբաղվելու երկրագործությամբ՝ առանց արհեստական ոռոգման դիմելու⁶։ Ասորեստանյան արքան ստիպված էր կառուցել ու անցկացնել ջրանցքների, ամբարտակների և թունելների բարդ համակարգ՝ մայրաքաղաք Նինվե ջուր հասցնելով շուրջ 150 կմ հեռավորությունից։ Մինախերիբի իշխանության շրջանում քյահրիզների, շադուֆների և տեխնիկական այլ «նորարարություններ»-ի ի հայտ գալը ևս վկայում է երկրում ջրի խնդրի գոյության մասին։ Առանց շադուֆների կիրառության, օրինակ, հնարավոր չէր ջուր հայթայթել խորը հունով հոսող Տիգրիս գետից, ինչի անհրաժեշտությունը նախկինում չէր զգացվում⁷։

Այս շրջանով թվագրվող գուշակային բնույթի տեքստերի թվում հաճախ են հանդիպում սպասվելիք բերքի մասին հարցումները։ Դրանցից մեկում, օրինակ, ասվում է. «[Եթե Արուսյակն անհետանա արևմուտքում Աբ (V) ամսին] առաջին օրից մինչև 30-րդ օրը, – անձրևներ կտեղան, երկրի բերքն առատ կլինի»⁸։

Նման բնույթի տասնյակ գուշակությունների հոսադրող պատասխաններին հակառակ՝ որոշ տեքստեր ուղղակի վկայում են երկրում տիրող երաշտի, բերքի կորստի, սովի և համաճարակների մասին⁹։ Ասորեստանյան արքա Աշշուրբանիպալին (Ք. ա. 669–630 թթ.) Ք. ա. 657 թ. ուղղված Աշշուր աստծո գլխավոր տաճարի քուրմ և աստղագետ Ակկուլանուի մի զեկույցում նկարագրվում է. «Եվ կապված անձրևների հետ, որոնք այնքան քիչ էին այս տարի, որ որևէ բերք չհավաքվեց, ...»¹⁰։

Տարօրինակ չէ, որ Ք. ա. VII դ. կեսերին գարու համար անսովոր բարձր գներ են նշվում ասորեստանյան աղբյուրներում¹¹։ Մասնավորապես,

⁶ A. M. B a g g. Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian Capitals (12th–7th centuries B. C.). – “Irrigation and Drainage Systems” (Berlin – Heidelberg), 2000, vol. 14, pp. 303–304, Fig. 2.

⁷ A. T a m b u r r i n o. Water Technology in Ancient Mesopotamia. – Ancient Water Technologies, Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 2010, pp. 36–38. Տե՛ս և հմմտ. նաև՝ Ch. A. B u r n e y. Urtian Irrigation Works. – “Anatolian Studies” (London), 1972, vol. 22, p. 181; S. D a l l e y. Water Management in Assyria from the Ninth to the Seventh Centuries BC. – “ARAM” (Leuven), 2001–2002, vol. 14, pp. 444–453.

⁸ H. H u n g e r. Astrological Reports to Assyrian Kings (State Archives of Assyria 8). Helsinki, 1992, p. 56 (no. 96, 1–2).

⁹ A. K. G r a y s o n. The Chronology of the Reign of Ashurbanipal. – “Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie” (Berlin – New York), 1980, Bd. 70, S. 234; A. W. S c h n e i d e r, S. F. A d a l i. “No Harvest was Reaped”: Demographic and Climatic Factors in the Decline of the Neo-Assyrian Empire. – “Climatic Change”, 2014, vol. 127/3–4: 435; Ն ու յ ն ի՝ Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?. – “Iraq” (London), vol. 78, pp. 166–168.

¹⁰ Տե՛ս S. P a r p o l a. Letters from Assyrian and Babylonian Scholars (State Archives of Assyria 10). Helsinki, 1993, p. 77 (no. 100, r. 1–2).

¹¹ Տեքստային հղումների և մեկնաբանության մասին տե՛ս K. D e l l e r. Getreidekursangaben in neuassyrischen Rechtsurkunden. – “Orientalia” NS

առևտրական մի քանի գործարքներից հայտնի է դառնում, որ մեկ սիկդ արծաթը համարժեք էր ընդամենը 10–20 լ գարու այն դեպքում, երբ այդ նույն գումարով նախկինում հնարավոր էր գնել մեկ իշաբեռ (մոտ 180 լ) գարի մայրաքաղաքում և դրա կրկնակին՝ դաշտամերձ գյուղերում¹²։ Այլ կերպ ասած՝ գարու գներն աճել էին 18–36 անգամ։ Ուշագրավ է, որ սովորաբար ասորեստանյան էպոնիմների կառավարման տարիներով թվագրվող տեքստերը երբեմն թվագրվում են «գոյություն չունեցող տարով», այսինքն՝ տվյալ տարում բերք չի եղել։ Նման տեքստերը վերաբերում են հատկապես Ք. ա. VII դ. երկրորդ կեսին¹³։ Կարիքը բնակչությանը ստիպում էր փոխառություններ հացահատիկ վերցնել պալատի կամ տաճարների շտեմարաններից՝ բնամթերքով հավելավճար տալու պայմանով։ Ընդ որում, հավելավճարը հասնում էր 20–50, երբեմն նաև՝ 100 տոկոսի, նույնքան էլ կազմում էր պարտավորությունները ժամանակին չկատարելու դեպքում սահմանված տուգանքը¹⁴։

Ասորեստանում ստեղծված իրավիճակն այս տեսանկյունից դիտարկելիս ամենևին տարօրինակ չի թվում համաժամանակյա տեքստերի հաղորդած անուղղակի տեղեկությունները՝ հասարակ բնակչության շրջանում մահացությունից աճի մասին¹⁵։ Ասորեստանյան ընտանիքների անդամների թիվը միջինում նվազում է մոտ քառասուն տոկոսով (միջինում 4.36 անձ Սինախերիբի օրոք և ընդամենը 2.79 անձ Սինախերիբի իշխանությունից հետո), իսկ ընտանիքների կեսից ավելին ունեին նվազագույն կազմ՝ երկու կամ երեք անդամ¹⁶։ Ստեղծված տնտեսական ծանր կացությունը պատճառ է դառնում, որ մարդիկ զանգվածաբար փախչեն երկրագործական շրջաններից։ Ընդ որում, մարդկանց զանգվածները ձգտել են հեռանալ դեպի նախալեռնային կամ լեռնային գոտիներ, մասնավորապես՝ դեպի Շուբրիա (Սասունի լեռներ)¹⁷։ Աշխատուժի պակասը լրացնելու համար իշխանությունները ստիպված էին երկրագործական աշխատանքներում օգտագործելու անգամ պալատի հետ կապված տնտեսական անձնակազմը¹⁸։ Այդուհանդերձ, երկրագործական հողերի միայն կեսն է հնարավոր եղել մշակել¹⁹։

(Roma), 1964, vol. 33/2–3, pp. 260–261; I. Eph‘al. The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East (Culture and History of the Ancient Near East 36). Leiden – Boston, 2009, pp. 124–127.

¹² K. Radner. Hired Labor in the Neo-Assyrian Empire. – Labor in the Ancient World, edited by P. Steinkeller and M. Hudson. Dresden, 2015, p. 334.

¹³ I. Eph‘al. The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East (Culture and History of the Ancient Near East 36), pp. 126–127, n. 34.

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս S. Ponchia. Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes. – “State Archives of Assyria Bulletin” (Helsinki), 1990, vol. 4/1, pp. 39–60.

¹⁵ G. Galil. The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period (Culture and History of the Ancient Near East 27). Leiden, 2007, p. 352.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 346, աղ. 33–34:

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, E. Leichty. The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC) (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4). Winona Lake, Indiana, 2011, pp. 79–80 (no. 33, Obv. ? ii 3).

¹⁸ Տե՛ս, օրինակ, F. M. Fales, J. N. Postgate. Imperial Administrative Records. Part II: Provincial and Military Administration (State Archives of Assyria 11). Helsinki, 1995, pp. 122–127 (nos. 201 I: 32, 41–42, 202 II: 16’–17’).

¹⁹ G. Galil. Նշվ. աշխ., էջ 348:

Տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու համար Ասորեստանը փորձում է նոր նվաճումների միջոցով մոտաքաղաքական հաջողությամբ առատ շրջաններ: Դրան էին միտված, մասնավորապես, դեպի Եգիպտոս ձեռնարկված երկու արշավանքները Ք. ա. 674 և 671 թթ., որոնցից երկրորդը, ի վերջո, ավարտվեց Ստորին Եգիպտոսի նվաճումով²⁰: Ասորեստանյան փախստականներին վերադարձնելու պատրվակով Շուբրիա ձեռնարկված արշավանքը և երկրի նվաճումը Ք. ա. 672 թ., ամենայն հավանականությամբ, կարելի է դիտարկել այս քաղաքականության համատեքստում²¹:

Այս դարաշրջանում Ասորեստանում նկատվում է քաղաքական անկայունության աճ, որի առաջին դրսևորումը Սինախերիբի սպանությունն էր իր ավագ որդիների կողմից և մոտ վեց ամիս տևած քաղաքացիական պատերազմը²²: Սինախերիբին հաջորդած Ասսարհադդոնը (Ք. ա. 680–669 թթ.) մտահոգված էր թե՛ իր և թե՛ զահաժառանգ արքայազնի՝ Աշշուբանիպալի ապագա իշխանության ամրությունը²³: Ասորեստանյան արքան փորձում էր հասնել անգամ մանր ցեղապետների լոյալությանը՝ իր և ապագա արքայի հանդեպ: Այդ մասին կարելի է դատել պայմանականորեն «Հավատարմության երդում» անվանվող պայմանագրերից, որոնք կնքվել են, մի կողմից, ասորեստանյան արքայի և զահաժառանգի, մյուս կողմից՝ տարբեր համայնքների առաջնորդների ու ասորեստանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև²⁴: Այդուհանդերձ ասորեստանյան արքունիքը չխուսափեց քաղաքական ցնցումներից. որոշ աղբյուրներ հաղորդում են արքայի դեմ ծրագրված դավադրության մասին²⁵: Դրա արդյունքի մասին է վկայում բաբելոնյան տարեգրության բացառիկ տեղեկությունը՝ Ք. ա. 670 թ. Աս-

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, I. Eph'al. Esarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven), 2005, vol. 57, pp. 99–111.

²¹ Հմմտ. T. Dezsö. Šubria and the Assyrian Empire. – “Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” (Budapest), 2006, vol. 46, pp. 35–36.

²² J.-J. Glassner. Mesopotamian Chronicles (Writings from the Ancient World 19). Atlanta, 2004, pp. 198–201 (no. 16, ll. 34–35); E. Frahm. The Neo-Assyrian Period (ca. 1000–609 BCE). – A Companion to Assyria, edited by E. Frahm. Malden, MA – Oxford, 2017, p. 186.

²³ I. Starr. Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria 4). Helsinki, 1990, pp. 148–157 (nos. 139–148).

²⁴ Համապատասխանաբար տե՛ս S. Parpola, K. Watanabe. Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2). Helsinki, 1988, pp. XXIX–XXXI, 28–59 (nos. 6–7); S. Ponchia. The Neo-Assyrian *Adê* Protocol and the Administration of the Empire. – From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond, Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014 (Alter Orient und Altes Testament 412), edited by S. Gaspa, A. Greco, D. M. Bonacossi, S. Ponchia, R. Rollinger. Münster, 2014, pp. 501–525; J. Lainger. Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven) 2012, vol. 64, pp. 87–123.

²⁵ K. Radner. The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC. – Assur und sein Umland. Im Andenken an die ersten Ausgräber von Assur (Isimu 6), edited by P. Miglus, J. M. Cordoba. Madrid, 2003, pp. 172–176; E. Frahm. Նշվ. աշխ., էջ 187–188:

սարհադղդոնի հրամանով վերնախավի մեծաթիվ անդամների մահապատժի ենթարկելու մասին²⁶։ Նրա մահից անմիջապես հետո Նակիայի՝ մայր թագուհու կամքով նորընծա արքա Աշշուրբանապալին հավատարմության երդում տվեցին իր եղբայրները, արքայական ընտանիքի մյուս անդամները և «բոլոր ասորեստանցիները՝ բարձր թե ցածր»²⁷։ Չնայած դրան՝ Ք. ա. 650-ականների վերջերը նշանավորվեցին ասորեստանյան արքայի դեմ նոր, բացահայտ ելույթներով²⁸։ Դա կարող էր պայմանավորված լինել տնտեսական վատթարացող իրավիճակով. թե՛ ասորեստանյան, և թե՛ համաժամանակյա բաբելոնյան տեքստերը, ինչպես վերը նշվեց, հայտնում են երկրում տիրող երաշտի ու սովի մասին։ Սկսած՝ Ք. ա. մոտ 630 թ. Ասորեստանին համակած ճգնաժամն արտահայտվեց արդեն քաղաքացիական պատերազմի տեսքով և մի պահ Ասորեստանի տարբեր հատվածներում իշխում էին մի քանի արքաներ՝ չհաշված նրանց, ովքեր հավակնում էին իշխելու։ Եվս երկու տասնամյակ անց ասորեստանյան տերությունը դադարում է գոյություն ունենալ²⁹։

Ասորեստանում տիրող ծանր կացությունը բացահայտվում է նաև հնագիտական պեղումների արդյունքում։ Պարզվում է, որ կայսրության անկումից որոշ ժամանակ առաջ՝ դեռևս Սին-շարրա-իշկունի օրոք (Ք. ա. 626–612 թթ.), ասորեստանյան իշխանությունները լրացուցիչ ամրացրել են Աշշուրի, Նինվեի և Կալխուի պարիսպները, նեղացվել ու ամրակայվել են դարպասները³⁰։ Միաժամանակ, սկսել են կուտակել մթերքի հավելյալ պաշարներ՝ հացահատիկն ամբարելով անգամ դրա համար չնախատեսված վայրերում, օրինակ, Աշշուրի Հին Պալատի սրահներում կամ Անու-Ադադ աստվածությունների տաճարում։ Հետաքրքիր է, որ Աշշուրում հայտնաբերված հացահատիկը բավարար էր կերակրելու քաղաքի բնակչությանը մոտ մեկ ամիս³¹։ Միաժամանակ, նկատելի է, որ շրջակա բնակչությունը տեղաշարժվել է մայրաքաղաքներ և վարչական խոշոր կենտրոններ՝ թերևս, որպես ապահով վայրեր³²։

²⁶ J.-J. Glassner. Նշվ. աշխ., էջ 202–203 (№. 16, l. 29)։

²⁷ S. Parpola, K. Watanabe. Նշվ. աշխ., էջ 62–64 (№ 8)։

²⁸ A. K. Grayson. The Chronology of the Reign of Ashurbanipal, pp. 233–234.

²⁹ Ասորեստանի պատմության վերջին տարիների մասին ամփոփ տե՛ս E. Frahm. Նշվ. աշխ., էջ 190–193։

³⁰ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Pickworth. Excavations at Nineveh: The Halzi Gate. – “Iraq” (London), 2005, vol. 67/1, pp. 298–300, fig. 3, 8, 27; D. B. Stronach, S. Lumsden. UC Berkeley’s excavations at Nineveh. – “Biblical Archaeologist” (New Haven), 1992, vol. 55, pp. 231–232; J. R. ead. Nineveh (Nineveh). – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie” (Berlin – Leipzig – New York), 2000, Bd. 9/5–6, 401–402, fig. 4; J. Oates, D. Oates. Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed. London, 2001, pp. 148–152, fig. 94.

³¹ P. A. Miglus. Die letzten Tage von Assur und die Zeit danach. – “Isimu” (Madrid), 2000 (2003), vol. 3, S. 88–89.

³² Տե՛ս, օրինակ, J. Oates, D. Oates. Նշվ. աշխ., էջ 64–65, D. Stronach. Excavations at Nineveh, 1987. – “Sumer” (Baghdad), 1989–1990, vol. 46, pp. 107–108; J. Mac Ginnis, T. Matney. Archaeology at the Frontiers: Excavating a

Խնդրո առարկա շրջանում ճգնաժամի ակնհայտ, ասորեստանյանի հետ միանգամայն համադրելի վկայությունների ենք հանդիպում նաև Ուրարտուում: Դրա նախանշանները երևում են դեռևս Ք. ա. VIII դ. վերջ – VII դ. սկիզբ ընկած շրջանում, երբ ուրարտական պետությունը կանգնած էր ջրի պակասի հարուցած խնդիրների առջև: Դրա հաղթահարմանն ուղղված հիդրոշինարարության վկայությունն են ուրարտական սեպագիր աղբյուրների տեղեկությունները ջրամբարներ կառուցելու մասին: Ընդ որում, հնագիտորեն վկայված ջրամբարների առնվազն 4/5-ը մասը կառուցվել է Ք. ա. VIII դարի վերջ – VII դարում, այդ թվում՝ ուրարտական ամենախոշոր երկու ջրամբարները՝ «Մեյդան Բողազը»-ն և «Քեշիշ գյուղ»-ը: Անցկացվում է տասնյակ կմ ձգվող նոր ջրանցքների հսկայական ցանց: Ի դեպ, այս ժամանակահատվածին են վերաբերում ուրարտական այն արձանագրությունները, որոնցում մեծաքանակ զոհաբերություններ են սահմանվում աստվածների ու լեռների համար՝ ակնկալելով տեղումներ և լիաջուր ջրանցք³³: Ինչպես երևում է, հին քաղաքները կորցնում են իրենց նշանակությունը, իսկ վարչակազմերը փոխադրվում են մատչելի ջրի աղբյուրներին մոտ ընկած տարածքներում հիմնադրված ռազմավարական նոր կենտրոններ: Երկրագործության մեջ աճում է երաշտադիմացկուն մշակաբույսերի դերը (ինչպիսին էր, մասնավորապես, կորեկը): Պետությունը ջանքեր է գործադրում հացահատիկի լրացուցիչ պաշարներ կուտակելու: Դրանով հանդերձ, պարզ է դառնում, որ տերության կործանման նախօրեին պետական շտեմարաններն ու մառանները հիմնականում դատարկ էին, իսկ, հատկապես, հասարակ բնակչությունը տառապել է սովից և հիվանդություններից³⁴:

Ինչպես Ասորեստանում, Ուրարտուում ևս ականատես ենք լինում մի իրավիճակի, որը բնութագրվում է քաղաքական անկայունությամբ և ռազմական հաջողությունների աղոտ հեռանկարով: Ուրարտական իշխանության թուլության ակնհայտ վկայություն են այս շրջանում ձեռնարկված պաշտպանական հապշտապ միջոցառումները՝ քաղաքների պարիսպների լրացուցիչ ամրացումներն ու ամրոցներին կից ձևավորված «արտաքին քաղաքներ»-ի պարսպապատման աշխատանքները, որոնք, ի դեպ, մնում են անավարտ, փակվում և փոքրացվում են դարպասները, նկատվում է մեծ քանակությամբ բնակչության ու ընտանի կենդանիների հարկադրված տեղաշարժ դեպի ռազմավարական կենտրոններ: Ուրարտուում քաղաքական

Provincial Capital of the Assyrian Empire. – “Journal of Assyrian Academic Studies”, 2009, vol. 23/1, pp. 15–16; P. A. Miglus. Նշվ. աշխ., էջ 90–92 և այլն:

³³ Մանրամասն տե՛ս Y. H. Grekian. When the Gods Leave People (The climatological hypothesis of the collapse of the Urartian state). – The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan on the Occasion of His 65th Birthday. – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, vol. 8/1–2, edited by A. Kosyan, Y. Grekian, A. Bobokhyan. Yerevan, 2014, pp. 57–94; Ե. Հ. Գրեկյան. Կլիմայական փոփոխությունները և Ուրարտական պետության անկումը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2019, № 2, էջ 35–51:

³⁴ Ե. Հ. Գրեկյան. Կլիմայական փոփոխությունները և ուրարտական պետության անկումը, էջ 45–46:

անկայունության դրսևորում էր Ռուսա Արգիշթորդու (Ք. ա. մոտ 680–640-ական թթ.) իշխանության վերջում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը: Դրան զոհ գնաց արքայի հիմնադրած ուրարտական ամենախոշոր կենտրոններից մեկը՝ «Ռուսայի փոքր քաղաք»-ը՝ հյուսիսարևմտյան Իրանում (Բաստամի ուրարտական ամրոցը Կարա Զիա էդ-դինի հովտում), որը, ինչպես կարծում են, գրավվել և կործանվել է դեռևս Ռուսայի կենդանության օրոք³⁵: Ինչ-որ ժամանակ անց այս ամենին հաջորդում է ուրարտական մյուս խոշոր կենտրոնների կործանումն ու տերության անկումը³⁶:

Առաջավոր Ասիայի հնամիջավայրը Ք. ա. VII դարում

Մասնագիտական գրականության մեջ քիչ է ուշադրություն դարձվել քննարկվող դարաշրջանում թե՛ Ասորեստանում, և թե՛, առավել ևս, Ուրարտուում դիտարկվող ներքին ճգնաժամերի բացահայտմանը, և միայն վերջին տարիներին է արծարծվել այս երկրների տնտեսության փլուզմանն ու պետական կառույցների կազմաքանդմանը հանգեցրած գործընթացներում կլիմայական փոփոխությունների հնարավոր դերակատարության հարցը³⁷:

Այսօր արդեն առկա հնակլիմայաբանական և հնաջրագրական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Ք. ա. VII դ. տարածաշրջանն ապրել է իր պատմության չորային, առավել երկարատև փուլերից մեկը: Երաշտը պայմանավորող հիմնական գործոնը, ամենայն հավանականությամբ, արևի ակտիվության նվազումն էր՝ հանգեցնելով երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկմանը և ծովերի ջրերի ջերմաստիճանի նվազմանը: Դրա արդյունքում խախտվում է օվկիանոսային հոսանքների շրջանառությունը, նվազում է գոլորշիացման մակարդակը, ինչն ուղղակի անդրադառնում է տեղումների քանակի վրա, ինչպես նաև հանգեցնում դրանց գոտիականության տեղաշարժերի: Համեմատաբար ցուրտ և չորային պայմանների հաստատումն ուղեկցվում է սառցադաշտերի մակերեսի աճով, ստորգետնյա

³⁵ S. Kroll. Urartus Untergang in anderer Sicht. – “Istanbuler Mitteilungen” (Berlin), 1984, Bd. 34, S. 170; W. Kleiss. Azerbaijan, II – Archaeology. – Encyclopaedia Iranica, edited by E. Yarshater. London – New York, 1989, vol. III, p. 217; P. E. Zimansky. The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia. – Civilizations of the Ancient Near East, edited by J. M. Sasson. New York, 1995, vol. 2, p. 1141.

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Y. H. Grekyan. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire). – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” (Yerevan), 2009, vol. 4/2, pp. 98–126.

³⁷ Y. H. Grekyan. When the Gods Leave People, pp. 57–94; Ն ու յ ն ի՝ Կլիմայական փոփոխությունները և ուրարտական պետության անկումը, էջ 35–51, A. W. Schneider, S. F. Adalı. “No Harvest was Reaped”, pp. 435–446; Ն ու յ ն ի՝ Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase”, pp. 159–174; A. Sinhal, G. Kathayat, H. Weiss, H. Li, H. Cheng, J. Reuter, A. W. Schneider, M. Berkelhammer, S. F. Adalı, L. D. Stott, R. L. Edwards. Role of Climate in the Rise and Fall of the Neo-Assyrian Empire. – “Science Advances” (Washington, DC), vol. 5, 2019, pp. 1–10.

ջրերի մակարդակի բարձրացմամբ ու ճահճացման երևույթներով, լճերի մակերեսի աճով և այլն³⁸:

Տարածաշրջանի կլիմայի վրա ազդող մեկ այլ գործոն է Հյուսիսատլանտյան տատանումն անունը ստացած երևույթը: Այն կարգավորում է Ատլանտյան օվկիանոսի վրա մթնոլորտային ճնշման տատանումների արդյունքում ձևավորվող օդային հոսանքների ուղղությունն ու հզորությունը³⁹: Հյուսիսատլանտյան տատանման ազդեցությունը մեծ է նաև Միջագետքը սնուցող ջրի հիմնական աղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Եփրատ ու Տիգրիս գետերի տարեկան հոսքի ծավալների վրա և կարող է կազմել մինչև 40 տոկոս՝ հանգեցնելով ինչպես սակավաջրության, այնպես էլ՝ անսովոր վարարումների⁴⁰:

Հնակլիմայաբանական ուսումնասիրությունները մեզ հետաքրքրող դարաշրջանի՝ Ք. ա. VII–VI դդ. համար դիտարկում են Միջերկրական և Հո-

³⁸ O. M. Raspopov, O. I. Shumilov, V. A. Dergachev, B. van Geel, N.-A. Mörner, J. van der Plicht, H. Renssen. Abrupt Climate Change around 2700–2800 Years BP as an Example of Existence of 2400 Year Periodicity in Solar Activity and Solar Variability. – Proceedings of the 1st Solar and Space Weather Euroconference, 25–29 September 2000 (Santa Cruz de Tenerife, Tenerife, Spain), edited by A. Wilson. Noordwijk, 2000, pp. 513–515; V. A. D e r g a c h e v, O. M. Raspopov, B. van Geel, G. I. Zaitseva. The “Sterno-Etrussia” Geomagnetic Excursion around 2700 BP and Changes of Solar Activity, Cosmic Ray Intensity, and Climate. – “Radiocarbon” (Cambridge), 2004, vol. 46/2, pp. 661–681; S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. Solar-Forced 2600 BP and Little Ice Age Highstands of the Caspian Sea. – “Quaternary International”, 2007, vol. 173–174, pp. 137–143; B. L. Drake. The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages. – “Journal of Archaeological Science” (Amsterdam), 2012, vol. 30, p. 1867, Fig. 3–4; A. A. Kakroodi, S. A. G. Leroy, S. B. Kroonenberg, H. A. K. Lahijani, H. Alimohammadian, I. Boomer, A. Goorabi. Late Pleistocene and Holocene Sea-Level Change and Coastal Paleoenvironment Evolution along the Iranian Caspian Shore. – “Marine Geology”, 2015, vol. 361, p. 123.

³⁹ S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. Նշվ. աշխ., էջ 138; H. Weiss. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia. – 2200 BC – A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the Old World? (7th Archaeological Conference of Central Germany, October 23–26, 2014 in Halle [Saale]) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12), edited by H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, and R. Risch. Halle-Saale, 2015, p. 36; A. W. Schneider, S. F. Adalı. Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?, p. 160.

⁴⁰ H. M. Cullen, P. B. de Menocal. North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow. – “International Journal of Climatology” (Hoboken, NJ), 2000, vol. 20, pp. 853, 861.

նիական ծովերի ջրերի ջերմաստիճանի անկում⁴¹, իսկ Միջերկրականի ջրերի ջերմաստիճանի 2–3 աստիճանով նվազելու դեպքում Մերձավոր Արևելքում տեղումները նվազում են մինչև 50 տոկոսով: Կլիմայի չորացում է նկատվում արևելամիջերկրածովյան ավազանում և Փոքր Ասիայում սկսած Ք. ա. 700 թ., ինչն իր գագաթնակետին է հասնում Ք. ա. VII դ. կեսերին⁴²: Հյուսիսային Իրաքում՝ Սուլեյմանիե քաղաքի մոտ գտնվող Քունա Բա քարանձավի՝ վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Ք. ա. VII դ. Միջագետքը գտնվել է տեական՝ շուրջ 60 տարի տևած երաշտի տիրապետության տակ⁴³: Իրանական բարձրավանդակի ներքին շրջանների համար թեև տվյալները սուղ են, սակայն, այնուամենայնիվ, փաստված է, որ այստեղ ևս կլիմայի չորացում է նկատվում նախկինում բավական խոնավ եղանակային պայմանների համեմատությամբ⁴⁴: Այս առումով ուշագրավ է՝ Կասպից ծովի ջրերը, որոնք գտնվում են համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակից մոտ –27.4 մ ցածր (2014 թ. դրությամբ⁴⁵), պատմական շրջանում իր առավելագույն բարձրությանն են հասել երկու անգամ՝ Ք. ա. VII դ. կեսերին և Ք. հ. XIV դ. վերջ – XV դ. սկզբներին: Այդ փուլերում Կասպիցի մակարդակը գտնվել է համապատասխանաբար –22⁴⁶

⁴¹ B. L. Drake. Նշվ. աշխ., էջ 1867, նկ. 3:

⁴² Համապատասխանաբար տե՛ս D. Psomiadis, E. Dotsika, K. Albanakis, B. Ghalab, C. Hillaire-Marcel. Speleothem Record of Climatic Changes in the Northern Aegean Region (Greece) from the Bronze Age to the Collapse of the Roman Empire. – “Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology”, 2018, vol. 489, pp. 280–281; D. Langgut, I. Finkelstein, Th. Litt. Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant. – “Tel Aviv” (Tel Aviv), 2013, vol. 40/2, p. 161; C. Kuzucuoğlu, W. Dörfler, S. Kunesch, F. Goupille. Mid- to Late-Holocene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record. – “The Holocene”, vol. 21/1, 2011, 183–185; A. W. Schneider, S. F. Adalı. “No Harvest was Reaped”, pp. 436–437; Ն ու յ ն ի՝ Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?, pp. 161–165, 168–174, Tab. 2.

⁴³ A. Sinhal, G. Kathayat, H. Weiss, H. Li, H. Cheng, J. Reuter, A. W. Schneider, M. Berkelhammer, S. F. Adalı, L. D. Stott, R. L. Edwards. Նշվ. աշխ., էջ 1–10:

⁴⁴ A. W. Schneider, S. F. Adalı. “No Harvest was Reaped”, p. 437; T. Talebi, E. Ramezani, M. Djamali, H. A. K. Lahijani, A. Naqinezhad, K. Alizadeh, V. Andrieu-Ponel. The Late-Holocene Climate Change, Vegetation Dynamics, Lake-Level Changes and Anthropogenic Impacts in the Lake Urmia Region, NW Iran. – “Quaternary International”, 2016, vol. 408, p. 49.

⁴⁵ S. Haghani, S. A. G. Leroy, F. P. Wesselingh, N. L. Rose. Rapid Evolution of Coastal Lagoons in Response to Human Interference under Rapid Sea Level Change: A South Caspian Sea Case Study. – “Quaternary International”, 2016, vol. 408, p. 94, fig. 1.

⁴⁶ A. A. Kakroodi, S. B. Kroonenberg, R. M. Hoogendoorn, H. Mohammad Khani, M. Yamani, M. R. Ghassemi, H. A. K. Lahijani. Rapid Holocene Sea-Level Changes along the Iranian Caspian Coast. – “Quaternary International”, 2012, vol. 263, p. 102; A. A. Kakroodi, S. B. Kroonenberg, A.

և–21.4մ⁴⁷ բարձրության վրա, այսինքն՝ մոտ 5.5 – 6 մ-ով ավելի բարձր, քան այժմ է: Վերջին դեպքում ջրերի բարձր մակարդակը համապատասխանում է, այսպես կոչված, «Փոքր Սառցապատման դարաշրջան»-ի հետ (XIV–XIX դդ.)⁴⁸, ինչը հուշում է, որ համանման կլիմայական պայմաններում է տեղի ունեցել Կասպիցի մակարդակի բարձրացումը Ք. ա. VII դարում: Նկատենք, որ Կասպիցի մակերեսից գոլորշիացման նվազումն ուղեկցվել է ծովը սնուցող հիմնական աղբյուրի՝ Վոլգա գետի բերած ջրի ծավալների աճով (այն ապահովում է Կասպից ծով մուտք գործող ջրի 80 տոկոսից ավելին⁴⁹), իսկ Վոլգայի վերին ավազանում, գերխոնավությամբ պայմանավորված, բնակավայրերը լքվում են Ք. ա. VI դարում⁵⁰:

Էթնիկական տեղաշարժեր

Պատմության ընթացքում տեղ գտած էթնիկական տեղաշարժերը համընկնում են կլիմայական փոփոխությունների հետ և սովորաբար փոխկապակցված էին: Հին Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ վկայված նման դրվագներից է կուտիների արշավանքը դեպի Աքքադ և Աքքադի թագավորության կործանումը Ք. ա. մոտ 2200 թ. սահմաններում: Այն համընկնում է, այսպես կոչված, «4.2–3.9 ka իրադարձության» հետ (կլիմայի կտրուկ չորացումը կամ «գերերաշտ»-ը)⁵¹: Այլ օրինակներից են կլի-

Naderi Beni, A. Noehgar. Short – and Long-Term Development of the Miankaleh Spit, Southeast Caspian Sea, Iran. – “Journal of Coastal Research”, 2014, vol. 30/6, pp. 1236–1242.

⁴⁷ S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. Նշվ. աշխ., էջ 138, 142–142, A. Naderi Beni, H. Lahijani, R. Mousavi Harami, K. Arpe, S. A. G. Leroy, N. Marriner, M. Berberian, V. Andrieu-Ponel, M. Djamali, A. Mahboubi, P. J. Reimer. Caspian Sea-Level Changes during the Last Millennium: Historical and Geological Evidence from the South Caspian Sea. – “Climate of the Past” (Göttingen), 2013, vol. 9, 1645, Tab. 3; S. Haghani, S. A. G. Leroy, S. Khdir, K. Kabiri, A. Naderi Beni, H. A. K. Lahijani. An Early ‘Little Ice Age’ Brackish Water Invasion along the South Coast of the Caspian Sea (Sediment of Langarud Wetland) and Its Wider Impacts on Environment and People. – “The Holocene”, 2016, vol. 26/1, p. 13.

⁴⁸ Naderi Beni, H. Lahijani, R. Mousavi Harami, K. Arpe, S. A. G. Leroy, N. Marriner, M. Berberian, V. Andrieu-Ponel, M. Djamali, A. Mahboubi, P. J. Reimer. Նշվ. աշխ., էջ 1647, S. Haghani, S. A. G. Leroy, S. Khdir, K. Kabiri, A. Naderi Beni, H. A. K. Lahijani. Նշվ. աշխ., էջ 3–16:

⁴⁹ S. B. Kroonenberg, G. M. Abdurakhmanov, E. N. Badyukova, K. van der Borg, A. Kalashnikov, N. S. Kasimov, G. I. Rychagov, A. A. Svitoch, H. B. Vonhof, F. R. Wesselingh. Նշվ. աշխ., էջ 138, 142:

⁵⁰ V. A. Dergachev, O. M. Raspopov, B. van Geel, G. I. Zaitseva. Նշվ. աշխ., էջ 670:

⁵¹ H. Weiss. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia, pp. 35–52; Ն ու յ ն ի՝ Seventeen Kings Who Lived in Tents. –

մայական փոփոխություններով պայմանավորված Ք. ա. XIII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամը, որը հանգեցրեց բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի՝ ի դեմս «Ծովի ժողովուրդներ»-ի, որոնք արևմտամիջերկրածովյան ավազանի կղզիներից և Բալկանյան թերակղզու հարավից տեղաշարժվել են դեպի Փոքր Ասիա ու Լևանտ՝ հասնելով մինչև եգիպտոս⁵²:

Ք. ա. VII դ. ևս տեղ են գտել էթնիկական զանգվածային տեղաշարժեր, ինչպիսիք են փուլուգացիների և, հավանաբար, փոքրասիական այլ ժողովուրդների շարժը դեպի արևելք՝ վերինեփրատյան ավազանի ու Հայկական լեռնաշխարհի ուղղությամբ⁵³, կիմերական ցեղերի արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ դեռևս Ք. ա. VIII դ. վերջերին⁵⁴: Ք. ա. VII դ. առաջին քառորդին տարածաշրջան են մուտք գործում սկյութները⁵⁵: Բնակչության շարժունակության աճ և արտագաղթ է արձանագրվում էգեյան ծովի ավազանում, որը պատմության մեջ հայտնի է «հունական մեծ գաղութացում» անունով, իսկ գաղութացման ամենամեծ ծավալներն արձանագրվել են Ք. ա. VII դարում⁵⁶:

Ապաբնակեցում

Կլիմայի չորացումը, տեղումների քանակի կտրուկ անկումն ու տեական երաշտը ոռոգովի երկրագործության վրա հիմնված հինարևելյան պետությունների համար ունեցել են աղետալի հետևանքներ: Օրինակ՝ վերը նշված

The Late Third Millennium in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change (Papers from the Oriental Institute Seminar “The Early/Middle Bronze Age Transition in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change” Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, 7–8 March 2014) (Oriental Institute Seminars 11), edited by F. Höflmayer. Chicago, 2017, pp. 131–162; H. M. Cullen, P. B. de Menocal, S. Hemming, G. Hemming, F. H. Brown, T. Guilderson, F. Sirocko. Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea. – “Geology” (Boulder, CO), 2000, vol. 28/4, pp. 379–382.

⁵² Ա. Վ. Քոսյան. Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 92 և հաջորդիվ, A. Yasur-Landau. The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age. Cambridge, 2010.

⁵³ Ա. Վ. Քոսյան. Արամ Նահապետը Կապադոկիայում (Մի վարկածի առթիվ). – ՊԲՀ, 1999, № 1, էջ 256–257, Ռ. Յակոբյան. Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. VII–VI դդ., Երևան, 2018, էջ 129–130:

⁵⁴ Տեքստային վկայությունների համար տե՛ս A. I. Ivantchik. Les Cimmériens au Proche-Orient (Orbis Biblicus et Orientalis 125). Fribourg Suisse – Göttingen, 1993, p. 125.

⁵⁵ Տե՛ս, օրինակ, И. М. Дьяконов. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке. – «Российская археология» (Москва), 1994, № 1, с. 108–116.

⁵⁶ A. J. Graham. The Colonial Expansion of Greece. – “The Cambridge Ancient History” (Second Edition), III/3. The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C., edited by J. Boardman, N. G. L. Hammond. Cambridge, 1982, pp. 160–162.

«գերերաշտ»-ից հետո հյուսիսային Սիրիայում՝ Խաբուր գետի ավազանում գտնվող, աքքադական տիրապետության ժամանակ ծաղկում ապրող բնակավայրերի ավելի քան 87 տոկոսը լքվում է: Ավելին, Ք. ա. 3-րդ – 2-րդ հազարամյակների սահմանագլխին այդ ողջ գոտին ըստ էության դառնում է անմարդաբնակ⁵⁷:

Այդ նույն երևույթը նկատվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում ու Միջագետքում: Հնագիտական հետազոտությունները վկայում են, որ Ք. ա. VII դ. վերջերին Ասորեստանի հիմնական երկրագործական գոտիներում ընկած բնակավայրերի ճնշող մասն արդեն անբնակ էր: Մասնավորապես, Եփրատի վտակներ Խաբուր և Բայլիս գետերի ավազանում գտնվող բնակավայրերի թիվը հետասորեստանյան շրջանում նվազում է ավելի քան 84 տոկոսով⁵⁸: Տիգրիսի և Մեծ Զաբի միջագետքում ընկած բնակավայրերի քանակը նվազում է շուրջ 70 տոկոսով⁵⁹: Ասորեստանյան միջնաշխարհը, կորցնելով իր բնակչության մեծ մասը, ըստ էության, վերածվում է Բաբելոնյան տերության ծայրագավառի⁶⁰:

Ապաբնակեցվում են Հայկական լեռնաշխարհի՝ ուրարտական տիրապետության տակ գտնվող հիմնական երկրագործական գոտիները⁶¹: Օրինակ՝ մերձուրմյան ավազանի ուրարտական՝ երբեմնի ծաղկուն տարածքներում ընկած ամրոցների և բնակատեղիների ճնշող մասը՝ շուրջ 85 տոկոսը, լքվում է, իսկ գոյատևած բնակավայրերը ցույց են տալիս հետագա, բավական թուուցիկ բնակության հետքեր⁶²:

⁵⁷ H. Weiss. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia, pp. 42–46; Ն ու յ ի՝ Seventeen Kings Who Lived in Tents, pp. 139–144, Tab. 6.1, fig. 6.6–6.7.

⁵⁸ J. A. Ur, T. J. Wilkinson. Settlement and Economic Landscapes of Tell Beydar and Its Hinterland. – Beydar Studies 1 (Subartu 21), edited by M. Lebeau, A. Suleiman. Turnhout, 2008, p. 309; R. Koliński. The Post-Assyrian Period in the Eastern Assyria. – Awilum ša la mašê – man who cannot be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of his 70th Birthday (Alter Orient und Altes Testament 463), edited by R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski. Münster, 2018, pp. 106–107.

⁵⁹ R. Koliński. Նշվ. աշխ., էջ 101–103, 105–106, աղ. 3–4:

⁶⁰ A. Kuhrt. The Assyrian Heartland in the Achaemenid Period. – Dans les pas des Dix-Mille: peoples et pays du Proche-Orient vu par un Grec (Pallas 43), edited by P. Briant. Toulouse, 1995, pp. 239–254; J. Curtis. The Assyrian Heartland in the Period 612–539 BC. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 157–167; E. Frahm. Նշվ. աշխ., էջ 193–194:

⁶¹ Y. H. Grekian. When the Gods Leave People, pp. 73–75.

⁶² M. van Loon. Revue article of S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran. Berlin, 1976. – “Bibliotheca Orientalis” (Leiden), 1979, vol. 36/5–6, p. 370; S. Kroll. Prehistoric Settlement Patterns in the Maku and Khoy: Regions of Iranian Western Azarbaijan. – Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region, edited by M. Azarnoush. Tehran, 2004, p. 47.

«Ք. ա. VII դ. ճգնաժամ»-ը և մարական աշխարհը. զուգահեռներ

Ասորեստանի ծավալումը դեպի Իրանական բարձրավանդակ իրականացվեց Թիգլաթ-պալասար III (Ք. ա. 744–727 թթ.) և Սարգոն II (Ք. ա. 722–705 թթ.) արքաների գահակալության շրջանում⁶³։ Սինախերիբի օրոք ասորեստանյան տիրապետության սահմանագիծն արևելքում անցնում էր ներկայիս Սանանդաղից (Իրանի Քուրդիստան նահանգ) դեպի Կանգավար (Քերմանշահի նահանգ), Նահավանդ (Համադանի նահանգ), Խորամաբադ (Լուրիստանի նահանգ) և Դեհլորան (Իլամի նահանգ) ձգվող գծով⁶⁴։ Ընդհանուր առմամբ՝ նվաճված տարածքներում ասորեստանցիները կազմավորեցին առնվազն հինգ «մարական» նահանգներ։ Դրանք են՝ Պարսուա(շ)ը, Կիշեսսուն, Բիթ-Խամբանը, Կար-Կաշչին (կամ Բիթ-Կարին) և Խարխարը⁶⁵։

Ասորեստանյան տիրապետությունը հնարավորություն տվեց մարերին լայնորեն ներգրավվել տերության թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմական, և թե՛ անգամ քաղաքական կյանքում։ Մարերի ձեռքն անցավ Ասորեստանի արևելյան առևտրում միջնորդի դերը⁶⁶։ Ասորեստանյան աղբյուրներում հիշվում են ծագումով մար առևտրականներ և արհեստավորներ⁶⁷, հետաքրքիր է, որ «Մար» անձնանունը կրող անձինք են հանդես գալիս ասորեստանյան տարաբնույթ տեքստերում՝ որպես, օրինակ, գործարքի վկա, վարկատու, զինվորական կամ պաշտոնյա⁶⁸։ Մարերի դերը մեծացավ բանակում⁶⁹, նրանցից էր կազմված արքայազնի թիկնազորը, հնարավոր է՝ նաև պալատի պահակազորն ընդհանրապես⁷⁰։ Ասորեստանցիների մոտ ծառայող մարերի մասին են հաղորդում նաև հույն պատմիչները⁷¹։

⁶³ I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 76–80, K. Radner. An Assyrian View on the Medes. – Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 44–57; И. Н. Медведская. Նշվ. աշխ., էջ 126–129։

⁶⁴ S. Parpola, M. Porter. The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period. Helsinki, 2001, Map 11–12.

⁶⁵ Եվս երկու նահանգների՝ Սապարդայի և Մադայայի գոյությունը Ասորեստանի կազմում վիճելի է։ Տե՛ս և հմմտ. I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 83, K. Radner. An Assyrian View on the Medes, p. 57, Tab. 7; Ն ու յ ն ի՝ Provinz. C. Assyrien. – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie”, (Berlin – Leipzig – New York), 2006, Bd. 11/1–2, p. 57.

⁶⁶ K. Radner. An Assyrian View on the Medes, pp. 51–52.

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 62, Ն ու յ ն ի՝ Assyria and the Medes, p. 448.

⁶⁸ K. Åkerman, H. D. Baker. Mādāiu. – The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, vol. 2.II, edited by H. D. Baker. Helsinki, 2001, pp. 673–674.

⁶⁹ G. B. Lanfranchi. Esarhaddon, Assyria and Media. – “State Archives of Assyria Bulletin” (Helsinki), 1998, vol. 12/2, pp. 107–108; Ն ու յ ն ի՝ The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 79–80.

⁷⁰ M. Liverani. The Medes at Esarhaddon’s Court. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven), 1995, vol. 47, pp. 60–62; G. B. Lanfranchi. Esarhaddon, Assyria and Media, p. 105.

⁷¹ Հղումները գրականությանը հանդերձ տե՛ս G. B. Lanfranchi. The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites, p. 118.

Ասորեստանյան իշխանությունների և մարերի միջև հաստատված անդորրը երկար չտևեց: Դեռևս Սարգոն II-ի իշխանության վերջին շրջանում և Սինախերիբի օրոք Ասորեստանի մարական նահանգներում նկատվող լարվածությունն իր գագաթնակետին հասավ Ասսարհադդոնի իշխանության տարիներին: Ասորեստանի հետ կապված մար առաջնորդները ստիպված էին իրենց իշխանությունը պահել՝ հենվելով ասորեստանյան ռազմական ուժի վրա: Այդ առաջնորդներին իրենց իսկ հայրենակիցները վտարել էին, սակայն, ասորեստանյան նահանգապետների գործերով նրանք վերահաստատվել էին հարազատ «երկրներում», իսկ հակառակորդները գերվել: Պահպանվել են համանման այլ վկայություններ⁷²: Թե ի՞նչն էր առաջնորդների դեմ մարերի ըմբոստություն պատճառը, աղբյուրները չեն հայտնում:

Ժամանակի ընթացքում ասորեստանյան միջամտություններն անգամ դարձան անօգուտ: Ինչ-որ մի պահ ասորեստանյան տիրապետությունը մարական նահանգներում այլևս ամրոցների պարիսպների շրջագծից դուրս չէր տարածվում: Դրան հետևեց մար առաջնորդներ Կաշտարիտի, Դուսանիի և Մամիտիարշուի գլխավորած ապստամբությունը (այսպես կոչված, «մարական մեծ ապստամբություն»-ը): Կարճ ժամանակամիջոցում Ասորեստանը կորցրեց մարական նահանգները, ասորեստանյան գործերի պատասխան արշավանքներն ավարտվում էին անարդյունք: Ասորեստանյան արքունիքը ստիպված էր բանակցությունների գնալ մարերի հետ⁷³ և Ք. ա. 672 թ. սահմաններում անջատ հաշտություն կնքել որոշ առաջնորդների հետ⁷⁴: Այդ նույն շրջանով թվագրվող զեկուցագրերից մեկում նշվում է Ասորեստանին հյուսիսից արևելք սահմանակցող չորս երկրների ամրությունների դեմ հսկողություն սահմանելու մասին: Այդ երկրներն էին՝ Ուրարտուն, Խուբուշկիան, Մանան և Մարաստանը⁷⁵: Այդպիսով, Ք. ա. 672/671 թ. համարվում է «անկախ» Մարաստանի գոյության սկիզբը⁷⁶:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, սակայն, «անկախ» Մարաստանի գոյությունը որևէ կերպ չի արտացոլվում ոչ համաժամանակյա գրավոր (սեպագիր) և ոչ էլ հնագիտական աղբյուրներում: Ք. ա. մոտ 670 թ. հետո՝ ընդհուպ մինչև Ք. ա. 615 թ., մարերը հազվադեպ են հիշատակվում ասորեստանյան տեքստերում⁷⁷, իսկ հնագիտական աղբյուրները վկայում են, որ

⁷² Մանրամասն տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 103–104, K. Radner. An Assyrian View on the Medes, pp. 58–59.

⁷³ Կաշտարիտի հետ տարվող բանակցությունների համար տե՛ս I. Starr. Նշվ. աշխ., էջ 61–64 (№ 56–57):

⁷⁴ Ապստամբության մասին առավել մանրամասն տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 101–108:

⁷⁵ M. Luukko, G. Van Buylaere. The Political Correspondence of Esarhaddon (State Archives of Assyria 16). Helsinki, 2002, pp. 128–129 (no. 148).

⁷⁶ Տե՛ս, օրինակ, Э. А. Грантовский. Иран и иранцы до Ахеменидов. – М., 1998, с. 139, 174–175; И. Н. Медведская. Նշվ. աշխ., էջ 132–137:

⁷⁷ Առաջին աղբյուրը ենթադրաբար Ք. ա. 660–652 թթ. վերաբերող և ասորեստանյան աշխարհակալության սահմանները ներկայացնող տեքստ է, որտեղ նշված է նաև Մարաստանը: Տե՛ս F. M. Fales, J. N. Postgate. Նշվ. աշխ., էջ xiv, 4 (no. 1): Քննարկումների համար տե՛ս և հմմտ. K. Radner. An Assyrian View on the Medes, p. 57 and n. 54, 62–63. Մյուս աղբյուրը Ք. ա. 660 թ. Մանայի դեմ ասորեստանյան արշավանքի նկարագրությունն է, որտեղ տեղեկություններ կան, հավանաբար, Մանայի դաշնակից մարական մի

մարական աշխարհը ստիպված էր կիսել այն նույն ճակատագիրը, որը վիճակված էր Ասորեստանին և Ուրարտուին:

Իրանական բարձրավանդակում հայտնաբերվել են շուրջ մեկ տասնյակ մարական հուշարձաններ: Դրանք գերազանցապես պալատական/տաճարային տիպի համալիրներ են՝ ըստ երևույթին, կրակի պաշտամունքին նվիրված սրբարան(ներ)ով և սյունազարդ սրահներով: Ք. ա. VII դ. առաջին կեսի ինչ-որ շրջանում կարծես փոխվում է այդ կենտրոնների գործառույթը. տաճարներին և դահլիճներին կից կառուցվում են մթերքի պաշարներ կուտակելու համար նախատեսված շինություններ՝ ամբարներ ու մթերանոցներ (վկայված է Թեփե Նուշ-ի Զանում, Գողին Թեփեում, Գունեսփանում, Թեփե Օզբաքիում, Մուշ Թեփեում⁷⁸): Այնուհետև աշխատանքներ են տարվում ամրացնելու բաց, ամրություններից զուրկ այդ կենտրոնները՝ դրանք շրջապատելով պարիսպներով (Թեփե Նուշ-ի Զան, Գողին Թեփե, Գունեսփան, Թեփե Օզբաքի⁷⁹, Թերևս, նաև՝ Թեփե Յալֆան⁸⁰), ինչը խոսում է քաղաքական անկայունության մասին: Մարական խոշոր կենտրոններից Բաբա Զան

քանի ցեղերի հպատակեցնելու և դրանց առաջնորդներին գերելու մասին: Մանրամասն տե՛ս I. M. Diakonoff. Նշվ. աշխ., էջ 116: Ասորեստանյան արքուների դիվանում պահպանված երկու անձնանունները (^mparamu[...], ^muaksatar) հրատարակիչները համարում են մարական՝ դրանցում տեսնելով Փրատրտեսի և Կյուաքսարեսի անունները: Տե՛ս M. Luukko, G. Van Buylaere. Նշվ. աշխ., էջ 12 (№ 15): Այդ համադրությունները թեև վիճելի են, բայց, համենայն դեպս, դրանցից Ուակսատարը կապված էր մարական աշխարհի հետ և հիշատակվում է այլ նամակներում ևս: Տե՛ս, օրինակ, A. Fuchs, S. Parpola. The Correspondence of Sargon II. Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces (State Archives of Assyria 15). Helsinki, 2001, pp. 68–69 (no. 101). Նկատենք, որ Կյուաքսարեսի անունը բաբելոնյան տեքստերում տրվում էր Ումաքիշթար ձևով (^mumakištar) [տե՛ս J.-J. Glassner. Նշվ. աշխ., էջ 220–221 (№ 22, տող 29)]:

⁷⁸ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Nush-i Jan I. The Major Building of the Median Settlement. London – Leuven – Paris – Dudley, MA, 2007, pp. 142–143, 206–207, fig. 11.4; H. Gopnik. The Median Citadel of Godin Period II. – On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran (Bibliotheca Iranica: Archaeology, Art and Architecture Series, I), edited by H. Gopnik, M. S. Rothman. Toronto, 2011, p. 310, Fig. 7.7; R. Naseri, M. Malekzadeh, A. Naseri. Günespān: A Late Iron Age Site in the Median Heartland. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2016, vol. 51, pp. 109, 112, Plate 18a-b, 21; M. Azarnoush, B. Helwing. Recent Archaeological Research in Iran – Prehistory to Iron Age. – “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan” (Berlin), 2005, Bd. 37, p. 222; Y. Mohammadi Far, M. R. Sarraf, A. Motarjem. A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations at Moush Tepe, Hamedan, Iran. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2015, vol. 50, p. 240.

⁷⁹ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 131, 134–137, նկ. 5.1–3, 5; H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 311, նկ. 7.7, R. Naseri, M. Malekzadeh, A. Naseri. Նշվ. աշխ., էջ 110, 112:

⁸⁰ T. Almasi, A. Motarjem, K. Mollazadeh. Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain. – “International Journal of the Society of Iranian Archaeologists” (Tehran), 2017, vol. 3/6, p. 70.

Թեփեի կործանումը Ք. ա. VII դ. առաջին կեսի ինչ-որ շրջանում⁸¹ կարող էր լինել այդ անկայունության դրսևորումը: Այստեղ տեղին է հիշել Ք. ա. 668 թ. վերաբերող ասորեստանյան արքա Աշշուբանիպալի թողած վկայությունը՝ Իրանական բարձրավանդակի հարավ-արևմուտքում բնակած էլամում տիրող սովի և մեծաքանակ բնակչության փախուստի մասին⁸²:

Հաջորդ վկայությունը վերաբերում է դեպի մարական կենտրոններ բնակչության շարժերին: Մարական գրեթե բոլոր խոշոր կենտրոնները, ակնհայտորեն, ստիպված են եղել ընդունել հավելյալ բնակչություն, այդ թվում՝ Թեփե Նուշ-ի Զանը, Բաբա Զան Թեփեն և Գողին Թեփեն⁸³: Այդ կենտրոնների կոթողային կառույցները (օրինակ՝ Թեփե Նուշ-ի Զանի սյունազարդ դահլիճը) վեր են ածվում նորեկների կացարանների սյուների միջև հապշտապ և անկանոն շարվածքով կառուցված պատերով բաժանելով դահլիճի ներքին տարածքն ու այն հարմարեցնելով մեծաթիվ մարդկանց բնակության համար⁸⁴:

Ուշագրավ է, որ ինչ-որ ժամանակ անց մարական կենտրոններում ապաստանած բնակչությունը ստիպված է լինում հեռանալ այդ տարածքներից՝ հսկայական ջանքեր գործադրելով ողջ հուշարձանը կոնսերվացնելու համար: Դրանց մուտքերը փակվում են, տաճարները և սրահները լցվում են հսկայական քանակությամբ հողով ու քարով, ապա ծածկվում հում աղյուսի մի քանի շերտով (Թեփե Նուշ-ի Զան, Մուշ Թեփե, Զար Բոլաղ, Կալ'եհ Սանգի⁸⁵):

Փաստորեն, ասորեստանյան տիրապետության շրջանում ծաղկում ապրող մարական կենտրոններն ու տաճարները «անկախ» Մարաստանի գոյության շրջանում Ք. ա. VII դ. կեսերից, լքվում են, իսկ բնակչությունը՝ հեռանում: Թեփե Նուշ-ի Զանը, օրինակ, լքվում է Ք. ա. VII դ. երկրորդ կես – Ք. ա. VI դ. սկիզբ ընկած շրջանում⁸⁶, Գողին Թեփեն՝ Ք. ա. VII դ. կեսերին (Ք. ա. մոտ 650 թ.)⁸⁷: Ընդ որում, դրանց մեծ մասը լքվել է խաղաղ կերպով

⁸¹ C. Goff. Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II. – “Iran” (London), 1978, vol. 16, p. 41.

⁸² J. Novotny, J. Jeffers. The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria. Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1). University Park, MD, 2018 (no. 3 iv 17–20).

⁸³ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 177–180, 209, նկ. 9.1, 11.7, C. Goff. Excavations at Baba Jan: The Architecture of the East Mound, Levels II and III. – “Iran” (London), 1977, vol. 15, pp. 105, 127–135; H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 314–315, նկ. 7.18:

⁸⁴ D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 158, 178:

⁸⁵ Համապատասխանաբար տե՛ս նույն տեղում, էջ 88–90, 171–176, 208–209, նկ. 11.6, Y. Mohammadifar, M. R. Sarraf, A. Motarjem. Նշվ. աշխ., էջ 235–238, M. Azarnoush, B. Helwing. Նշվ. աշխ., էջ 226, M. Malekzadeh, S. Saedyan, R. Naseri. Zar Bolagh: A Late Iron Age Site in Central Iran. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2014, vol. 49, pp. 164–165.

⁸⁶ D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 217:

⁸⁷ H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 344–347, աղ. 7.1–2:

(Թեփե Նուշ-ի Զան, Գողին Թեփե, Գունեսփան և այլն⁸⁸): Փաստացի, Մարաստանի պատմության տերունական դարաշրջանի (Ք. ա. 612–550 թթ.) հնագիտական հուշարձաններ, ըստ էության, գոյություն չունեն⁸⁹ և կարելի է խոսել մարական միջնաշխարհի ապաքնակեցման մասին: Նշենք նաև, որ պատմահայր Հերոդոտոսի կողմից Մարաստանի մայրաքաղաք հռչակված յոթնապարսպ էկբատանը հնագիտորեն թվագրվում է ոչ ավելի վաղ, քան աքեմենյան դարաշրջանը, իսկ նախկինում մարական համարվող մի շարք կառույցներ իրականում պատկանել են հետաքեմենյան՝ պարթևական կամ սասանյան շրջանին⁹⁰:

Եզակացություն

Այսպիսով, Ք. ա. VII դ. Հայկական լեռնաշխարհում և Միջագետքում դիտարկվող երևույթները, ըստ էության, նույնությամբ կրկնվում են նաև Իրանական բարձրավանդակում: Այստեղ ասորեստանյան տիրապետության տապալումից հետո չի նկատվում մարերի կողմից ասորեստանյան կառույցների ժառանգորդության որևէ փաստ, ասորեստանյան կառավարման համակարգի փոխարինում մարականով և, ընդհանրապես, տարածքային կառավարում ենթադրող համակարգի գոյության որևէ վկայություն (քաղաքներ կամ մշտական բնակավայրեր, ամրոց-ամրությունների շղթա, հաղորդակցության համակարգ, պալատական ու տաճարային կառույցներ, արքունի դիվան ու այլն)⁹¹: Այդ նույնը վերաբերում է նաև Իրանական բարձրավանդակից դուրս՝ ավանդաբար մարական տերության սահմանների մեջ ներառվող տարածքներին՝ սկսած կենտրոնական Փոքր Ասիայից մինչև Աֆղանստան⁹²:

⁸⁸ Համապատասխանաբար տե՛ս D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 158, 178, նկ. 5.1–3, 5, H. Gopnik. Նշվ. աշխ., էջ 346–347, R. Naseri, M. Malekzadeh, A. Naseri. Նշվ. աշխ., էջ 112–113:

⁸⁹ M. Roaf. The Median Dark Age. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 17–19. Տե՛ս և հմմտ. D. Stronach. Independent Media: Archaeological Notes from the Homeland. – Նույն տեղում, էջ 242–245:

⁹⁰ M. Liverani. The Rise and Fall of Media. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 2–3 and n. 6; D. Stronach, M. Roaf. Նշվ. աշխ., էջ 43–44, ծնթ. 3, Y. Mohammadifar, A. Norouzi, A. Sharifi. Preliminary Report of the 16th Season of Excavations at Tepe Hegmataneh, Hamedan. – “Iranian Journal of Archaeological Studies” (Zahedan), 2012, vol. 2/2, pp. 13, 34–35.

⁹¹ H. Sancisi - Weerdenburg. Նշվ. աշխ., էջ 197–212:

⁹² R. Rollinger. The Western Expansion of the Median “Empire”. A Re-Examination. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003, pp. 305–319; Ն ու յ ն ի՝ Kerkenes Dağ and the Median “Empire”. – Նույն տեղում, էջ 321–326, ն ու յ ն ի՝ The Medes of the 7th and 6th c. BCE, pp. 195, 199–200.

Նման պայմաններում անբովանդակ է հնչում մարական կայուն, կենտրոնացված պետության ձևավորման մասին կարծիքը՝ կառավարման իր ինստիտուտներով, իշխող արքայատոհմով և տարածքային ընդարձակ տիրապետությամբ⁹³։ Փոխարենը՝ մարական միջնաշխարհում տեսնում ենք ճգնաժամի ակնհայտ դրսևորումներ՝ տնտեսական ու քաղաքական անկայունություն, ձևավորված միջնաշխարհ/տարածքային համակարգի և կապերի փլուզում, էթնիկական տեղաշարժեր, բնակավայրերի լքում և ապաբնակեցում։ Այդ գործընթացները սովորաբար հանդիպում են հին Առաջավոր Ասիայի պատմության դրամատիկ փուլերում և, որպես կանոն, պայմանավորված են կլիմայական փոփոխություններով⁹⁴։ Մարական տերություն կազմավորումը մի շրջանում, երբ գործ ունենք բնական ոչ նպաստավոր միջավայրի հետ, խիստ կասկածելի է թվում։

Մարական տերության գոյության հարցը երբեք չի քննարկվել հայագիտության մեջ այն դեպքում, երբ թե՛ անտիկ, և թե՛ վաղմիջնադարյան հայ պատմիչները Հայաստանի պատմության մի ամբողջ դար սերտորեն կապակցել են մարերի հետ։ Մարաստանի մասին այս նոր պատկերը, ըստ էության, բացառում է Հայկական լեռնաշխարհում մարական տիրապետության որևէ հնարավորություն կամ, առնվազն, մղում է զգուշորեն մոտենալու Հայաստանում մարական գերիշխանության խնդրին՝ ստիպելով վերաբեկվորել հայ-մարական փոխհարաբերությունների մասին մեզ հասած հազորդումները։ Հայաստանի Ք. ա. VII–VI դդ. պատմության «մարական» կամ «անցումային» (իմա՝ հետուրարտական – մինչաքեմենյան կամ վաղերվանդական) շրջանը հասկանալու խնդիրը, կարծում ենք, դեռևս լուծված չէ։

Երվանդ Գրեկյան – պ. դ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի վաղ հնագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող։ Գիտական հետաքրքրությունները՝ Բիայնիլի-Ուրարտուի, Հայկական լեռնաշխարհի պետական այլ կազմավորումների և հին Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմություն ու պատմական աշխարհագրություն, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, հոգևոր մշակույթ, հնագիտություն և հնամիջավայր։ Հեղինակ է 2 կոլեկտիվ մենագրության և 80 հոդվածի։
ervandgr@yahoo.com

⁹³ Արդի գիտական գրականության մեջ շրջանառվող մարերի, այսպես կոչված, «քոչվորական պետության» տեսությունը, որը շուտով վերածվելու էր «քոչվորական տերության» մշտական արշավանքների սպառնալիքով պայմանավորված տարածքային պարզունակ «տիրապետությամբ», առավել հիմնավոր է թվում, տե՛ս M. Liverani. The Rise and Fall of Media, pp. 7–9; Ch. Tuplin. Նշվ. աշխ., էջ 242–243, M. Waters. Notes on the Medes and Their “Empire” from Her 25. 25. to Hdt 1.134, p. 50; R. Rollinger. The Medes of the 7th and 6th c. BCE, pp. 189–213.

⁹⁴ S. R i e h l. A Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for the Dependence of Agro-Production on Climate Change in the Ancient Near East. – Knochentafeln ihren Weg Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerpmann (BioArchaeologica 5), edited by R. de Beauclair, S. Münzel, H. Napierala. Rahden/Westf., 2009, 217–226, fig. 1.

REFERENCES

- Åkerman K., Baker H. D. Mādāiu. – The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, vol. 2.II, edited by H. D. Baker. Helsinki, 2001.
- Almasi T., Motarjem A., Mollazadeh K. Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain. – “International Journal of the Society of Iranian Archaeologists” (Tehran), 2017, vol. 3/6.
- Azarnoush M., Helwing B. Recent Archaeological Research in Iran – Prehistory to Iron Age. – “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan” (Berlin), 2005, Bd. 37.
- Bagg A. M. Irrigation in Northern Mesopotamia: Water for the Assyrian Capitals (12th-7th centuries B.C.). – “Irrigation and Drainage Systems” (Berlin – Heidelberg), 2000, vol. 14.
- Ball W. The End of Nūshījān. – Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (Alter Orient und Altes Testament, Bd. 397), edited by H. Baker, K. Kaniuth and A. Otto. Münster, 2012.
- Burney Ch. A. Urartian Irrigation Works. – “Anatolian Studies” (London), 1972, vol. 22.
- Cullen H. M., deMenocal P. B. North Atlantic Influence on Tigris-Euphrates Streamflow. – “International Journal of Climatology” (Hoboken, NJ), 2000, vol. 20.
- Cullen H. M., deMenocal P. B., Hemming S., Hemming G., Brown F. H., Guilderson T., Sirocko F. Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea. – “Geology” (Boulder, CO), 2000, vol. 28/4.
- Curtis J. The Assyrian Heartland in the Period 612-539 BC. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Curtis J. Iron Age Iran and the Transition to the Achaemenid Period. – Birth of the Persian Empire, vol. I, edited by V. S. Curtis and S. Stewart. London, 2005.
- Dalley S. Water Management in Assyria from the Ninth to the Seventh Centuries BC. – ARAM (Leuven), 2001–2002, vol. 14.
- Deller K. Getreidekursangaben in neuassyrischen Rechtsurkunden. – “Orientalia” NS (Roma), 1964, vol. 33/2–3.
- Dergachev V. A., Raspopov O. M., van Geel B., Zaitseva G. I. The “Sterno-Etrussia” Geomagnetic Excursion around 2700 BP and Changes of Solar Activity, Cosmic Ray Intensity, and Climate. – “Radiocarbon” (Cambridge), 2004, vol. 46/2.
- Dezső T. Šubria and the Assyrian Empire. – “Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” (Budapest), 2006, vol. 46.
- D’iakonov I. M. Istoriya Midii ot drevneyshikh vremen do kontsa IV v. do n.e. M.– L., 1956 (In Russian).
- Diakonoff I. M. Media. – The Cambridge History of Iran, vol. 2: The Median and Achaemenian Periods, edited by I. Gershevitch. Cambridge, 1985.
- D’iakonov I. M. Kimmeriytsy i skify na Drevnem Vostoke. – “Rossiyskaya arkheologiya”, 1994, № 1 (In Russian).
- Drake B. L. The Influence of Climatic Change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages. – “Journal of Archaeological Science” (Amsterdam), 2012, vol. 30.
- Eph’al I. Esarhaddon, Egypt, and Shubria: Politics and Propaganda. – “Journal of Cuneiform Studies” (New Haven), 2005, vol. 57.

- Eph'al I. *The City Besieged. Siege and Its Manifestations in the Ancient Near East* (Culture and History of the Ancient Near East 36). Leiden – Boston, 2009.
- Fales F. M. (Ed.-in-Chief). *Continuity of Empire (?)*. Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V). Padova, 2003.
- Fales F. M., Postgate J. N. *Imperial Administrative Records. Part II: Provincial and Military Administration* (State Archives of Assyria 11). Helsinki, 1995.
- Frahm E. *The Neo-Assyrian Period* (ca. 1000-609 BCE). – *A Companion to Assyria*, edited by E. Frahm. Malden, MA – Oxford, 2017.
- Fuchs A., Parpola S. *The Correspondence of Sargon II. Part III. Letters from Babylonia and the Eastern Provinces* (State Archives of Assyria 15). Helsinki, 2001.
- Galil G. *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period* (Culture and History of the Ancient Near East 27). Leiden, 2007.
- Genito B. *The Archaeology of the Median Period: An Outline and a Research Perspective*. – “*Iranica Antiqua*” (Leiden), 2005, vol. 40.
- Glassner J.-J. *Mesopotamian Chronicles* (Writings from the Ancient World 19). Atlanta, 2004.
- Goff C. *Excavations at Baba Jan: The Architecture of the East Mound, Levels II and III*. – “*Iran*” (London), 1977, vol. 15.
- Goff C. *Excavations at Baba Jan: The Pottery and Metal from Levels III and II*. – “*Iran*” (London), 1978, vol. 16.
- Gopnik H. *The Median Citadel of Godin Period II. – On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran* (Bibliotheca Iranica: Archaeology, Art and Architecture Series, I), edited by H. Gopnik, M. S. Rothman. Toronto, 2011.
- Graham A. J. *The Colonial Expansion of Greece. – The Cambridge Ancient History*” (Second Edition), III/3. *The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.*, edited by J. Boardman, N. G. L. Hammond. Cambridge, 1982.
- Grantovskiy E. A. *Iran i iranctsy do Akhemenidov*. M., 1998 (In Russian).
- Grayson A. K. *The Chronology of the Reign of Ashurbanipal*. – “*Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie*” (Berlin – New York), 1980, Bd. 70.
- Grayson A. K., Novotny J. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC). Part 2* (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2). Winona Lake, 2014.
- Grekyan Y. H. *When the Arrows are Depleted* (Towards the Fall of the Uartian Empire). – “*Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*” (Yerevan), 2009, vol. 4/2.
- Grekyan Y. H. *When the Gods Leave People* (The climatological hypothesis of the collapse of the Uartian state). – *The Black & the White. Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan on the Occasion of His 65th Birthday*. – “*Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* 8/1–2”, edited by A. Kosyan, Y. Grekyan, A. Bobokhyan (Yerevan), 2014.
- Grekyan Y. H. *Hin Iran. Marastan*. – *Hayastani harakits erkrneri patmutyun*, h. I. *Hin shrjan, glkhavor khmbagir* R. A. Safrastyan, *pataskhanatu khmbagir* A.V. Kosyan, Yerevan, 2013 (In Armenian).
- Grekyan Y. H. *Klimayakan popokhutyunnere yev Uartakan petutyun ankume*. – HH GAA “*Lraber hasarakakan gitutyunneri*”, 2019, № 2 (In Armenian).
- Haghani S., Leroy S. A. G., Wesselingh F. P., Rose N. L. *Rapid Evolution of Coastal Lagoons in Response to Human Interference under Rapid Sea Level Change: A South Caspian Sea Case Study*. – “*Quaternary International*”, 2016, vol. 408.

- Haghani S., Leroy S. A. G., Khdir S., Kabiri K., Naderi Beni A., Lahijani H. A. K. An Early 'Little Ice Age' Brackish Water Invasion along the South Coast of the Caspian Sea (Sediment of Langarud Wetland) and Its Wider Impacts on Environment and People. – "The Holocene", 2016, vol. 26/1.
- Herodotos. Patmutyun ine grki, targm. bnagr. yev dsanot. S. Krkyasharyani, Yerevan, 1986 (In Armenian).
- Hunger H. Astrological Reports to Assyrian Kings (State Archives of Assyria 8). Helsinki, 1992.
- Ivantchik A. I. Les Cimmériens au Proche-Orient (Orbis Biblicus et Orientalis 125). Fribourg Suisse – Göttingen, 1993.
- Kakroodi A. A., Kroonenberg S. B., Hoogendoorn R. M., Mohammad Khani H., Yamani M., Ghassemi M. R., Lahijani H. A. K. Rapid Holocene Sea-Level Changes along the Iranian Caspian Coast. – "Quaternary International", 2012, vol. 263.
- Kakroodi A. A., Kroonenberg S. B., Naderi Beni A., Noehgar A. Short- and Long-Term Development of the Miankaleh Spit, Southeast Caspian Sea, Iran. – "Journal of Coastal Research", 2014, vol. 30/6.
- Kakroodi A. A., Leroy S. A. G., Kroonenberg S. B., Lahijani H. A. K., Alimohammadian H., Boomer I., Goorabi A. Late Pleistocene and Holocene Sea-Level Change and Coastal Paleoenvironment Evolution along the Iranian Caspian Shore. – "Marine Geology", 2015, vol. 361.
- Kleiss W. Azerbaijan, II – Archaeology. – Encyclopaedia Iranica, edited by E. Yarshater (London – New York), 1989, vol. III.
- Koliński R. The Post-Assyrian Period in the Eastern Assyria. – Awīlum ša la mašê – man who cannot be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of his 70th Birthday (Alter Orient und Altes Testament 463), edited by R. Koliński, J. Prostko-Prostyński, W. Tyborowski. Münster, 2018.
- Kosyan A. V. M. t. a. XII dari merdzavorarevelyan jgnazame yev Haykakan lernashkharhe, Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Kosyan A. V. Aram Nahapete Kapadovkiayum (Mi varkadsı aktiv). – PBH, 1999, № 1 (In Armenian).
- Kroll S. Urartus Untergang in anderer Sicht. – "Istanbuler Mitteilungen" (Berlin), 1984, Bd. 34.
- Kroll S. Prehistoric Settlement Patterns in the Maku and Khoy: Regions of Iranian Western Azarbaijan. – Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region, edited by M. Azarnoush (Tehran), 2004.
- Kroonenberg S. B., Abdurakhmanov G. M., Badyukova E. N., van der Borg K., Kalashnikov A., Kasimov N. S., Rychagov G. I., Svitoch A. A., Vonhof H. B., Wesselingh F. R. Solar-Forced 2600 BP and Little Ice Age Highstands of the Caspian Sea. – "Quaternary International", 2007, vol. 173–174.
- Kuhrt A. The Assyrian Heartland in the Achaemenid Period. – Dans les pas des Dix-Mille: peoples et pays du Proche-Orient vu par un Grec (Pallas 43), edited by P. Briant. Toulouse, 1995.
- Kuzucuoğlu C., Dörfler W., Kunesch S., Goupille F. Mid- to Late-Holocene Climate Change in Central Turkey: The Tecer Lake Record. – "The Holocene", vol. 21/1, 2011.
- Langgut D., Finkelstein I., Litt Th. Climate and the Late Bronze Collapse: New Evidence from the Southern Levant. – "Tel Aviv" (Tel Aviv), 2013, vol. 40/2.
- Lanfranchi G. B. Esarhaddon, Assyria and Media. – "State Archives of Assyria Bulletin" (Helsinki), 1998, vol. 12/2.

- Lanfranchi G. B. The Assyrian Expansion in the Zagros and the Local Ruling Elites. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Lauinger J. Essarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary. – "Journal of Cuneiform Studies" (New Haven), 2012, vol. 64.
- Leichty E. The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC) (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4). Winona Lake, Indiana, 2011.
- Liverani M. The Medes at Esarhaddon's Court. – "Journal of Cuneiform Studies" (New Haven), 1995, vol. 47.
- Liverani M. The Rise and Fall of Media. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Luukko M., Van Buylaere G. The Political Correspondence of Esarhaddon (State Archives of Assyria 16). Helsinki, 2002.
- Mac Ginnis J., Matney T. Archaeology at the Frontiers: Excavating a Provincial Capital of the Assyrian Empire. – "Journal of Assyrian Academic Studies", 2009, vol. 23/1.
- Malekzadeh M., Saeedyan S., Naseri R. Zar Bolagh: A Late Iron Age Site in Central Iran. – "Iranica Antiqua" (Leiden), 2014, vol. 49.
- Medvedskaya I. N. Drevniy Iran nakanune imperiy (IX–VI vv. do n.e.). Istoriya Midiyskogo tsarstva. SPb., 2010 (In Russian).
- Miglus P. A. Die letzten Tage von Assur und die Zeit danach. "Isimu" (Madrid), 2000 (2003), vol. 3.
- Mohammadifar Y., Norouzi A., Sharifi A. Preliminary Report of the 16th Season of Excavations at Tepe Hegmataneh, Hamedan. – "Iranian Journal of Archaeological Studies" (Zahedan), 2012, vol. 2/2.
- Mohammadifar Y., Sarraf M. R., Motarjem A. A Preliminary Report on Four Seasons of Excavations at Moush Tepe, Hamedan, Iran. – "Iranica Antiqua" (Leiden), 2015, vol. 50.
- Naderi Beni A., Lahijani H., Mousavi Harami R., Arpe K., Leroy S. A. G., Marriner N., Berberian M., Andrieu-Ponel V., Djamali M., Mahboubi A., Reimer P. J. Caspian Sea-Level Changes during the Last Millennium: Historical and Geological Evidence from the South Caspian Sea. – "Climate of the Past" (Göttingen), 2013, vol. 9.
- Naseri R., Malekzadeh M., Naseri A. Gūnēspān: A Late Iron Age Site in the Median Heartland. – "Iranica Antiqua" (Leiden), 2016, vol. 51.
- Novotny J., Jeffers J. The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria. Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1). University Park, MD, 2018.
- Oates J., Oates D. Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed. London, 2001.
- Parpola S. Letters from Assyrian and Babylonian Scholars (State Archives of Assyria 10). Helsinki, 1993.
- Parpola S., Porter M. The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period. Helsinki, 2001.
- Parpola S., Watanabe K. Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2). Helsinki, 1988.
- Pickworth D. Excavations at Nineveh: The Halzi Gate. – "Iraq" (London), 2005, vol. 67/1.
- Ponchia S. Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes. – "State Archives of Assyria Bulletin" (Helsinki), 1990, vol. 4/1.

- Ponchia S. The Neo-Assyrian *Adê* Protocol and the Administration of the Empire. – From Source to History: Studies on Ancient Near Eastern Worlds and Beyond, Dedicated to Giovanni Battista Lanfranchi on the Occasion of His 65th Birthday on June 23, 2014 (Alter Orient und Altes Testament 412), edited by S. Gaspa, A. Greco, D. M. Bonacossi, S. Ponchia, R. Rollinger. Münster, 2014.
- Psomiadis D., Dotsika E., Albanakis K., Ghalab B., Hillaire-Marcel C. Speleothem Record of Climatic Changes in the Northern Aegena Region (Greece) from the Bronze Age to the Collapse of the Roman Empire. – “Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology”, 2018, vol. 489.
- Radner K. The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC. – Assur und sein Umland. Im Andenken an die ersten Ausgräber von Assur (Isimu 6), edited by P. Miglus, J. M. Cordoba. Madrid, 2003.
- Radner K. An Assyrian View on the Medes. – Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monograph 5), edited by F. M. Fales. Padua, 2003.
- Radner K. Provinz. C. Assyrien. – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie” (Berlin – Leipzig – New York), 2006, Bd. 11/1–2.
- Radner K. Assyria and the Medes. – The Oxford Handbook of Ancient Iran, edited by D. T. Potts. Oxford, 2013.
- Radner K. Hired Labor in the Neo-Assyrian Empire. – Labor in the Ancient World, edited by P. Steinkeller and M. Hudson. Dresden, 2015.
- Raspopov O. M., Shumilov O. I., Dergachev V. A., van Geel B., Möner N.-A., van der Plicht J., Renssen H. Abrupt Climate Change around 2700–2800 Years BP as an Example of Existence of 2400 Year Periodicity in Solar Activity and Solar Variability. – Proceedings of the 1st Solar and Space Weather Euroconference, 25–29 September 2000, Santa Cruz de Tenerife, Tenerife, Spain, edited by A. Wilson. Noordwijk, 2000.
- Razmjou S. In Search of the Lost Median Art. – “Iranica Antiqua” (Leiden), 2005, vol. 40.
- Reade J. Ninive (Nineveh). – “Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie” (Berlin – Leipzig – New York), 2000, Bd. 9/5–6.
- Riehl S. A Cross-Disciplinary Investigation of Cause-and-Effect for the Dependence of Agro-Production on Climate Change in the Ancient Near East. – Knochen pflastern ihren Weg Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerpmann (BioArchaeologica 5), edited by R. de Beauclair, S. Münzel, H. Napierala. Rahden/Westf., 2009.
- Roaf M. The Median Dark Age. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Rollinger R. The Western Expansion of the Median “Empire”. A Re-Examination. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Rollinger R. Kerkenes Dağ and the Median “Empire”. – Continuity of Empire (?). Assyria, Media, Persia (History of the Ancient Near East, Monographs – V), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Rollinger R. Das medische Königtum und die medische Suprematie im sechsten Jahrhundert v. Chr. – Concepts of Kingship in Antiquity. Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop, held in Held in Padova, November 28th – December 1st, 2007 (History of Ancient Near East / Monographs – XI), edited by G. B. Lanfranchi, R. Rollinger. Padova, 2010.

- Rollinger R. The Medes of the 7th and 6th c. BCE: A Short-Term Empire or Rather a Short-Term Confederacy?. – *Short-Term Empires in World History*, edited by R. Rollinger, J. Degen, M. Gehler. Wiesbaden, 2020.
- Sancisi-Weerdenburg H. Was there ever a Median Empire?. – *Achaemenid History III: Method and Theory (Proceedings of the London 1985 Achaemenid History Workshop)*, edited by A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg. Leiden, 1988.
- Schneider A. W., Adalı S. F. “No Harvest was Reaped”: Demographic and Climatic Factors in the Decline of the Neo-Assyrian Empire. – *“Climatic Change”*, 2014, vol. 127/3–4.
- Schneider A. W., Adalı S. F. Further Evidence for a “Late Assyrian Dry Phase” in the Near East during the Mid-to-Late Seventh Century BC?. – *“Iraq” (London)*, vol. 78.
- Sinha A., Kathayat G., Weiss H., Li H., Cheng H., Reuter J., Schneider A. W., Berkelhammer M., Adalı S. F., Stott L. D., Edwards R. L. Role of Climate in the Rise and Fall of the Neo-Assyrian Empire. – *“Science Advances”*, (Washington), DC, vol. 5, 2019.
- Starr I. *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria 4)*. Helsinki, 1990.
- Stronach D. *Independent Media: Archaeological Notes from the Homeland. – Continuity of Empire (?)*. Assyria, Media, Persia (*History of the Ancient Near East, Monographs – V*), edited by F. M. Fales. Padova, 2003.
- Stronach D. Excavations at Nineveh, 1987. – *“Sumer” (Baghdad)*, 1989–1990, vol. 46.
- Stronach D. The Territorial Limits of Ancient Media: an Architectural Perspective. – *Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf (Alter Orient und Altes Testament, Bd. 397)*, edited by H. Baker, K. Kaniuth and A. Otto. Münster, 2012.
- Stronach D. B., Lumsden S. UC Berkeley’s excavations at Nineveh. – *“Biblical Archaeologist” (New Haven)*, 1992, vol. 55.
- Stronach D., Roaf M. Nush-i Jan I. The Major Building of the Median Settlement. London – Leuven – Paris – Dudley, MA, 2007.
- Talebi T., Ramezani E., Djamali M., Lahijani H. A. K., Naqinezhad A., Alizadeh K., Andrieu-Ponel V. The Late-Holocene Climate Change, Vegetation Dynamics, Lake-Level Changes and Anthropogenic Impacts in the Lake Urmia Region, NW Iran. – *“Quaternary International”*, 2016, vol. 408.
- Tamburrino A. *Water Technology in Ancient Mesopotamia. – Ancient Water Technologies*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 2010.
- Tsakanyan R. *Etnokaghakakan teghasharzhere Merdzavor Arevelkum yev Haykakan lernashkharhum m. t. a. VII–VI dd.*, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Tuplin C. Medes in Media, Mesopotamia, and Anatolia: Empire, Hegemony, Domination or Illusion?. – *“Ancient West & East” (Leiden – Boston)*, 2004, vol. 3/2.
- Ur J. A., Wilkinson T. J. Settlement and Economic Landscapes of Tell Beydar and Its Hinterland. – *Beydar Studies 1 (Subartu 21)*, edited by M. Lebeau, A. Suleiman. Turnhout, 2008.
- van Loon M. *Revue article of S. Kroll, Keramik urartäischer Festungen in Iran*. Berlin, 1976. – *“Bibliotheca Orientalis” (Leiden)*, 1979, vol. 36/5–6.
- Waters M. Media and Its Discontents. – *“Journal of the American Oriental Society” (Boston)*, 2005, vol. 125.
- Waters M. Notes on the Medes and Their “Empire” from Her 25.25 to Hdt 1.134. – *A Common Cultural Heritage. Studies on Mesopotamia and the Biblical World in Honor of Barry L. Eichler*, edited by G. Frame, E. Leichty, K. Sonik, J. H. Tigay, S. Tinney. Maryland, 2011.

- Weiss H. Megadrought, Collapse, and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia. – 2200 BC – A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the Old World? (7th Archaeological Conference of Central Germany, October 23–26, 2014 in Halle [Saale]) (Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12), edited by H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, and R. Risch. Halle-Saale, 2015.
- Weiss H. Seventeen Kings Who Lived in Tents. – The Late Third Millennium in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change (Papers from the Oriental Institute Seminar ‘The Early/Middle Bronze Age Transition in the Ancient Near East: Chronology, C14, and Climate Change’ Held at the Oriental Institute of the University of Chicago, 7–8 March 2014) (Oriental Institute Seminars 11), edited by F. Höflmayer. Chicago, 2017.
- Yasur-Landau A. The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age. Cambridge, 2010.
- Zimansky P. E. The Kingdom of Urartu in Eastern Anatolia. – Civilizations of the Ancient Near East, edited by J. M. Sasson. New York, 1995, vol. 2.

«КРИЗИС VII В. ДО Н. Э.» И ПРОБЛЕМА ОБРАЗОВАНИЯ МИДИЙСКОЙ ДЕРЖАВЫ

ЕРВАНД ГРЕКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: мидийская держава, Иранское нагорье, Ассирия, Урарту, палеосреда, климатические изменения, кризис, этнические передвижения, депопуляция.

VII в. до н. э. считается периодом образования и подъема мидийской державы. Между тем именно в этот период на Армянском нагорье и на территории Месопотамии наблюдаются экономический кризис, политическая нестабильность, этнические передвижения, упадок военной мощи, вражеские нашествия и, в конце концов, распад старых государственных структур и депопуляция. Эти явления обычно встречаются на драматических этапах истории древней Передней Азии и, как правило, обусловлены проблемами, вызванными климатическими изменениями.

Сопоставление новых данных по палеосреде и климату Передней Азии VII в. до н. э. с письменными и археологическими источниками данного периода показывает, что вышеуказанные кризисные явления имели место и на Иранском нагорье. Следовательно, образование мидийской державы на том этапе, когда имеем дело с неблагоприятной окружающей средой, кажется весьма сомнительным.

Ерванд Грекян – д. и. н., ведущий научный сотрудник отдела ранней археологии Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: история и историческая география, социально-экономические отношения, духовная культура, археология и палеосреда Биайни-

Урарту, других государственных образований Армянского нагорья и стран древней Передней Азии. Автор 2 коллективных монографий и 80 статей. ervandgr@yahoo.com

“THE CRISIS OF THE 7TH CENTURY BC” AND THE PROBLEM
OF FORMATION OF THE MEDIAN EMPIRE

YERVAND GREKYAN

S u m m a r y

Key words: Median Empire, Iranian Plateau, Assyria, Urartu, palaeoenvironment, climate changes, crisis, ethnic migrations, depopulation.

The 7th c. BC is considered as the period of formation and rise of the Median Empire. Meantime, economic crises, political instability, ethnic migrations, decline in military power, foreign invasions and, eventually, collapse of ancient state structures and depopulation were observed in the Armenian Highland and in Mesopotamia in the same period. These phenomena have usually occurred in the dramatic periods of the history of ancient Near East and, as a rule, were conditioned by climate change-related problems.

The comparison of the new data on paleoenvironment and climate of the Near East in the 7th c. BC with the written and archaeological sources of that period, points out that the crisis phenomena described above have also occurred in the Iranian Plateau. Accordingly, the formation of the Median Empire in the period, when we deal with unfavourable environment, seems quite doubtful.

Yervand Grekyan – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the Departement of Early Archaeology of Armenia of the NAS RA, Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: history and historical geography, social and economic history, spiritual culture, archaeology and palaeoenvironment of Biainili-Urartu, other state formations of the Armenian Highland and the countries of ancient Near East. Author of 2 collective monographs and 80 articles. ervandgr@yahoo.com